

İlm-i Servet'ten Modern İktisat Bilimine: Türkiye'de Ekonomi ve Finansal Bilimlerin Gelişiminde Mekteb-i Mülkiye Faktörü

Resul Babaoğlu*

Giriş

Osmanlı iktisat düşüncesi klasik dönem boyunca Orta Çağ İslam ahlak ve siyasetname literatürüne bağlı kalarak modern iktisadi tasavvurlara temel oluşturacak bir birikimi besleyecek gelişmeleri doğuramamıştır. Daha somut bir ifadeyle, İslami dünya görüşüne göre Osmanlı toplumsal ve iktisadi düzende dayanışmacı yaşam biçimi, servet biriktirmeye değil, harcamaya yönelik tutum ve kavrayışı esaslı bir yapı haline getirmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nde iktisadi yapıyı çözümlenmeye dönük tarihsel araştırmalarda çoğu zaman kültüralist öğeler de içeren bu tarz açıklamaları kısaca hatırlatmak gerekirse- klasik dönem Osmanlı kanun-ı kadiminde din ve kültür yazınında kanaatkarlık ve ahireti önceleyen dünya görüşü hakim kılınmak istenmekteydi. Bu kurucu metinlerin başında gelen *İhya'ü Ulûm-id-din* adlı eserinde Gazali, ihtiyaçtan fazla olan servetten, şeytanın kalbe girme yolu olarak bahsetmiştir.² Osmanlı iktisadi yapısını büyük ölçüde belirleyen iş ve meslek kollarını ifade etmek için kullanılan lonca esnaf kurumlarında da denklik ve uyumu koruyan bir istikrar kaynağı olarak rıza ve kanaat öne çıkan hasletlerdendir. Kınalızâde'nin aktardığı: “Esnaf-ı halk ve ecnas-ı nas'a nazar et. Her birinin ihtilaf-ı meratib ve tefavüt-i maaş ve metalibine mülhaza eyle gör ki ekseri kırmət-i ruzisine kaani ve razıdır.” ifadelerinden anlaşılmaktadır ki her bir mesleğin kolektif şuur ve meslek

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, İzmir/TÜRKİYE, babaogluresul@hotmail.com

1 Ahmet Deniz Bozkurt, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişimi: Liberal ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020, s. 102.

2 Fatih Ermiş, *Osmanlı İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Tek-Ayşen Edirneliğil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020, s. 70.

gururu iktisadi zihniyeti şekillendirmiştir.³ Bunun yanı sıra, dünya sevgisi ve ilgisinin ahiretle irtibatı gevşetecek ya da koparacak bir düzeyde olmasına karşın, çeşitli uyarılar ve endişeler diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı dünya görüşünde de yaygın bir kanaate denk geliyordu.⁴ Doğal olarak bu durum Osmanlı Devleti'nde öyle ya da böyle bir iktisat tedrisatını da keskin bir şekilde sınırlıyordu. XVI. yüzyılda İslam ilimleri üzerinde ansiklopedik eserler kaleme alan ve Mevzuatü'l-ulûm adlı eserinde ilimleri sınıflayan Taşköprülüzade Ahmet, Osmanlı medreselerinde verilecek ilimleri güzelyazı, sözlü, fıkri ve ruhani olarak dört başlıkta toplamış, iktisat ilmini çağrıştıracak bir tedristen bahsetmemiştir.⁵ Bu konudaki görüşlerini aktaran Fındıkoğlu ise her ne kadar Osmanlı medreselerinin iktisat bilimine yabancı kaldıkları inkâr edilemese de “mektebin medreseye dikkate değer bir etkide bulunmasından sonradır ki iktisat, medrese tedrisatı arasına girebilmiştir” sözleriyle olaya farklı bir pencereden bakmaktadır. Ancak anlaşıldığına göre iktisat derslerinin medrese müfredatlarına girişi II. Meşrutiyet Dönemi'nde gerçekleşmiştir.⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aydınları iktisadi yapı ve kurumları tedbir-i menzil, mülk idaresi, ev idaresi gibi kavramsallaştırmalarla açıklamaya çalışıp bu alanda epeyce bir süre bocaladıktan sonra ilk başlarda ekonomi politik daha sonrasında iktisat terimini kullanmaya başlamışlardır.⁷ Modern iktisat düşüncesine ilişkin ilk birikim II. Mahmut döneminden itibaren Batılı gazeteci, seyyah, diplomat vb. araçlar yoluyla Osmanlı fikir dünyasında mütecessim hale gelmeye başlamıştır. Bunun içindir ki Osmanlı iktisat tasavvurunda ağırlıklı olarak iktisadi liberalizm, sistemli ve bilinçli bir şekilde Batılı kaynaklarca yerleşik bir düşünce haline getirilmeye çalışılmıştır.⁸ İktisat alanında eserler veren Osmanlı aydınlarından Serandi

3 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 1981, s. 83.

4 Ömer Karaoğlu, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme, 19. Yüzyıldan Portreler –Olaylar–Belgeler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 29.

5 Bk. Halil İnalçık, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 123.

6 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 15.

7 Niyazi Berkes, “Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul 1932, s. 146.

8 Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik dönemden II. Abdülhamid'e)*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, s. 171.

Arşizen, Mehmed Şerif Efendi ve Ahmet Mithat Efendi gibi isimlerin eserlerini öncelikle tefrika olarak yayınladıkları *Ceride-i Havâdis*, *Mecmûa-i Fünûn* ve *Tercümân-ı Ahvâl* gibi yayın organları aynı zamanda nevezuhur bir alan olan iktisadın temel ilkeleri konusunda epistemik bir kamuoyu oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁹

Osmanlı iktisat düşüncesindeki dönüşüm ile beraber ilk kullanılan terimlerden biri olan ilm-i tedbir-i menzil, Aristoteles geleneğe dayanmakta ve bu yaklaşımın temel unsurlarına İslam ve Batı uygarlıklarında rastlamak olasıdır. İslam geleneğinde ev idaresi ve aile ahlakını ifade eden *meşşaiye* kavramı ile ilm-i tedbir-i menzil arasında belirgin bir çağrışım görülmektedir.¹⁰ Daha önce de Grek dilinde var olan oikonomos teriminin karşılığı olarak Kınalızâde'nin eserlerinde karşımıza çıkan ilm-i tedbir kavramı Tanzimat dönemine geldiğinde yerini ilm-i emval-i mülk terimine bırakırken "milletlerin serveti" terimi ile aslında Londra'da İlm-i Tedbir-i Mülk adlı eserin yazarı Charles Wells'in adlandırması tercih edilmiş oluyordu. Daha sonraları ise ilm-i servet'in kullanıma girmesi 1776 senesinde ilk baskısı çıkan *The Wealth of Nations* (Adam Smith) adlı eserin karşılığı olarak düşünülse de Berkes'e göre burada *servet* ile kastedilen şey milletin serveti değil, soyut bir servettir. Dönemin etkili kitabı olan Mikail Ohannes'in 1880 tarihli *Mebadi-i İlm-i Servet*'i, Nuri Bey'in 1891'de çıkan *Mebahis-i İlm-i Servet*'i ve Mehmet Ekrem Bey'in 1900 senesinde telif ettiği *Fenn-i İlm-i Servet* adlı eseri Mülkiyede iktisat biliminin kök bulmasını sağlamıştır.¹¹ Bu noktada sorulması gereken belki de en önemli soru Osmanlı Devleti'nde iktisat alanında ilk eserin kim tarafından telif edilmiş olduğudur. 1917 yılında *İktisadiyat Mecmuası*'nda kaleme aldığı yazısında Galip Haldûn B., Kırım Harbi ve neticesinde Avrupa'dan alınan borç paralarla birlikte Avrupavari iktisadiyatçılığın da Osmanlı Devleti'nde kök salmaya başladığını öne sürerek bu alandaki ilk yazının Münif Paşa tarafından kaleme alındığını savunmaktadır. Ancak bugün gelinen aşamada iktisat tarihçileri arasında kuşkuyla yer bırakmayacak bir şekilde iktisat alanındaki ilk telif eserin *Mekteb-i Tıbbiyè*'de Fransızca iktisat dersleri veren Abru/Ebrû'ya ait olan *İlm-i Tedbir-i Menzil* adlı eser olduğu yönünde bir

9 Bk. Kenan Demir, "Modern İktisadın Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki İktisat Kitabı Tefrikaları (1860-1870 Dönemi)", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (AKİL), S 30, (Aralık 2018), s. 260-280.

10 Ermiş, *age.*, s. 119.

11 Berkes, *agm.*, s. 159.

dönem fikir birliği oluştuysa da zamanla yeni bilgilerin eklenmesiyle konuyla ilgili farklı görüşler de ortaya çıkmıştır. Eldeki mevcut sınırlı bilgiye göre Serendi Arşizen/Sarandi Arhiyeni, Arjizen Serandi ya da Archigenes Sarantis gibi isimlerle tesmiye edilen ve Türkçe literatürde Ermeni Sehak Efendi olarak bilinen müellif, Fındıkoğlu'nun aktardığına göre eserini J. B. Say'ın *Catechisme d'Economie Politique* adlı eserinden istifade ederek kaleme almıştır. Eseri inceleyen Fındıkoğlu'na göre müellif, Say'ın fikirlerini tamamıyla almamış, ancak onları nakletmenin felsefi lüzumuna kanaat getirmiştir.¹² 128 sayfayı ihtiva eden eser, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Fındıkoğlu, *Tasarrufat-ı Mülkiye* adıyla anılan bu eserin Osmanlı Devleti'nde iktisadi Batılılaşmanın ilk mahsulü olduğunu belirtmektedir.¹³

Tanzimat Dönemi'nin Osmanlı Devleti'nde başlattığı reformasyon süreci bir yönüyle iktisadi zihniyeti dönüştürecek bir özelliği de barındırmaktaydı. İngiliz devlet adamları ve entelektüellerinden Urguhart, Ponsonby ve Palmerstone üçlüsünün taslağını oluşturdukları Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nın getirdiği iktisadi liberalleşme aslında Tanzimat Fermanı ile gelen ferdi hürriyet ile örtüşen bir iktisadi zihniyete tekabül ediyordu. Mustafa Reşid Paşa'nın müsadereyi kaldırma ve ticaret mahkemelerini şer'i hukuktan ayırma teşebbüsleri büyük ölçüde İngiltere'nin etkisi ile açıklanabilir, zira Osmanlı devletinde bir ticaret burjuvazisinin yokluğu bu durumu açıklamaktadır. Tanzimat döneminde hegemonik bir paradigma haline gelen iktisadi liberalizmi öne çıkaran Osmanlı entelijansiyasının

12 Ziyaeddin Fahri, "Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı", *İş Mecmuası*, S. 1, (1935), s. 46-47. Berlin Devlet Kütüphanesinin Türkçe yazma eserler kataloğunda yer alan eser, 3. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan tebliğlere konu olmuştur. Z. F. Fındıkoğlu ve Orhan Tuna, sunmuş oldukları bildirimlerde Abru'nun eserini tanıtmış ve müellif ile ilgili biyografik bilgilere yer vermişleridir. Orhan Tuna, "Türkiye'de İlk Tercüme İktisat Kitabı", *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1948, s. 700-740. IV. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu bildiriyle daha önceki görüşlerini revize eden Fındıkoğlu, yeni bulunmuş bir vesika nedeniyle Abro (Sehak) Efendi'nin eserinin ikinci, Mehmet Şerif Efendi'nin eserinin de kronolojik yazım sırasının üçüncü olduğunu ifade ederek İktisat Fakültesi profesörlerinden merhum İbrahim Fazıl Bey'in kütüphanesinde mevcut olan bir vesikanın iktisat alanında yazılmış ilk eser niteliğini taşıdığını öne sürmüştür. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s. 340-346. Ayrıca bk. Ahmet Güner Sayar, "İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 29, (Ekim 2003), s. 115-127.

13 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika", *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1952, s. 344.

bu yöndeki fikirlerini yayma olanağı buldukları mecraların başında gelen basılı medya ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye gibi platformların haricinde Mekteb-i Mülkiye'deki iktisat dersleri de iktisadi liberalizmin etkisi altında yürütülmüştür. Ancak Sayar'a göre Mülkiye'deki iktisat dersleri iktisat uzmanları yetiştirmekten ziyade iktisadi bilgiye sahip bürokrat bir kadroyu yetiştirmeye dönüktü.¹⁴

Mekteb-i Mülkiye'nin Müfredat Programlarında İktisat Dersleri

Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluşu, Tanzimat sonrasında Osmanlı idare anlayışında merkezileşme yönünde görülen dönüşümün bir sonucudur. Bu dönemde belirli bir plan dâhilinde giderek merkezileşen idari, siyasi ve askerî yapıya bağlı olarak taşra teşkilatının da yasal-ussal bir formda dönüştürülmesi için modern ilimlerle donatılmış ve çağında gerektirdiği tipteki yerel idarecilerin yetiştirilmesi bir gereklilikten ziyade zorunluluğu ifade ediyordu. Bu amaçla kuruluşu için Tanzimat ile birlikte teşekkül edilmiş bulunan Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta söz konusu okulun kuruluşuna ilişkin hazırlanan evrakta yer alan gerekçeler, ideal bir taşra idarecisinin aynı zamanda modern iktisat bilimine de vakıf olması gerektiğini ortaya koymuştur. Mevcut kaza müdürlerinin kendilerine gönderilen evrakı anlamaktan dahi aciz oldukları ve görev yaptıkları bölgelerdeki en küçük konsolosun tercümanıya bile iletişim kurmaya kadir olmadıklarının altı çizildikten sonra, kurulması istenen Mekteb-i Mülkiye'de okutulacak dersler arasında “Ekonomi Politik” diye bir dersin sayılması, o dönemde iktisat biliminin adlandırılmasında yaşanan bocalamayı da ortaya koymaktadır.¹⁵ Mekteb-i Mülkiye'nin hazırlanan ilk ders programında yer alan istatistik ve ekonomi politik dersleri mektep öğrencilerinin iktisat ilmiyle tanışmalarını sağlamıştır. Bunun yanı sıra “Ekonomi Politik” terimini tamamlayıcı bir ekleme olarak “yesar-ı mülk” tabirinin kullanılmış olması tam olarak iktisat biliminin adlandırılma aşamaları hakkında da bir fikir vermektedir.¹⁶ Bu Mekteb-i Mülkiye'nin bu ilk ders programında yer alan istatistik ve ekonomi politik derslerini okulda görevli olan Emin Efendi'nin vermesi, bu zatı ilk iktisat muallimleri sınıfına

14 Sayar, *age.*, s. 307.

15 Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 595; BOA., *İ.MMS.*, 12/519, h. 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858.

16 *Ceride-i Havadis*, No. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859), s.1. Ayrıca bk. BOA., *İ.MVL.*, 411/17887, h. 4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858.

dâhil etmemizi gerektirmektedir.¹⁷ Ancak ilk Osmanlı iktisatçıları olan Sakızlı Ohannes Paşa, Portakal Mikael ve Mehmed Şerif Efendi gibi bu alanın eser vermiş hocalarının iktisat disiplininin gelişimine yaptıkları katkı düşünüldüğünde asıl mesleği hukuk olan Emin Efendi'nin yalnızca iktisat alanının disiplinleşme sürecine katkı yaptığını ileri sürebiliriz.¹⁸ Hemen belirtelim ki bu dönemde 1868'de İstanbul Sanayi Mektebi'nde ve 1870'te de Kız Sanayi Mektebi'nde iktisat derslerinin okutulduğu bilinmekle beraber, bu alanda ilk eserlerin ders notları şeklinde telif edildiği kurum Mekteb-i Mülkiye olmuştur.¹⁹

Mekteb-i Mülkiye'nin II. Abdülhamid döneminde geçireceği köklü dönüşümden önce ders programında ve okuldaki eğitim faaliyetlerinin işleyişinde birtakım değişiklikler yapılmıştır. 1868 yılında okulun müfredatında yapılan değişiklikle üçüncü sınıfta okutulmak üzere "İlm-i Servet"; 1872'de ise "İlm-i Servet-i Milel" dersleri programa eklenmiştir.²⁰ II. Abdülhamid Döneminde Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu layiha doğrultusunda yeniden şekillenen Mekteb-i Mülkiye'de *İlm-i Servet* dersinin müfredatta ana derslerden biri olarak yerini koruduğu görülmektedir. 1902 yılında programın yeniden şekillenmesine rağmen bu ders müfredattaki yerini korumuştur.²¹

Mekteb-i Mülkiye'de iktisat alanındaki ilk ders olarak kabul edilen ekonomi politik hocası Emin Efendi'nin Tercüme Odası'na mensubiyetinden başka bir bilgiye sahip olunmadığı ve Emin Efendi'nin iktisat alanında bir eser telif etmediği için yukarıda da vurgulandığı gibi Mehmed Şerif Efendi ilk iktisat uzmanı olarak kabul edilmektedir.²² Mehmed Şerif Efendi'nin 1862'de Mekteb-i Mülkiye'de iktisat muallimliğine başlamadan önce Tercüme Odası'nda görev yapmış olması, Abru, Ohannes Efendi ve Münif Paşa gibi iktisadi fikirler üreten bürokratlarla temas kurmasını sağlamış,

17 İsmet Seyfeddin Koç, *Osmanlı Devleti'nde İktisat Eğitiminin Gelişimi (1859-1923)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 94.

18 Koç, *agf.*, s. 94.

19 Bkz. Rifat Önsoy, "Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 94.

20 Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 32.

21 BOA., Y.PRK. MF., 4/54, h. 26 Safer 1320/4 Haziran 1902.

22 Sayar, *age.*, s. 325.

böylelikle ekonomi ilmine duyduğu ilginin artmasına zemin hazırlamıştır.²³ Mekteb-i Mülkiye’de görev yapan iktisatçılardan Ohannes Paşa da tıpkı Mikail Portakal Paşa gibi iktisadi liberalizme bağlı kalmıştır. Ohannes Paşa’nın ders notlarından yola çıkarak hazırladığı *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eser, Fındıkoğlu’ya göre alanın üçüncü kitabıdır.²⁴ Sakızlı Ohannes Paşa’nın kaleme almış olduğu *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eseri başta Fransız iktisatçı Jean Baptiste Say olmak üzere Fransız klasik iktisatçılarından etkilendiği görülmektedir.²⁵ Diğer yandan Ohannes Paşa’nın Osmanlı Devleti’nde iktisat tedrisatındaki önemli katkılarından biri de o dönemde ekonomi politik olarak adlandırılan iktisat biliminin “İlm-i Servet” adını almasında ortaya koyduğu çabadır. Telif etmiş olduğu *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eser, bu isimle yazılan ilk eserdir.²⁶

Tablo 1: Mekteb-i Mülkiye’de Okutulan İktisat Dersleri (1913’e kadar)²⁷

Yıl	Dersin Adı	Dersin Hocası	Hangi Sınıfta Okutulduğu	Ders Saati
1859	Ekonomi politik ya da istihlal-i servet ve yesar-ı mülk	Emin Efendi	2. Sınıf	-
1868	İlm-i servet	Mehmed Şerif Efendi		
1872	İlm-i servet-i milel	Sakızlı Ohannes (1877’den itibaren)		
1877	İlm-i Servet		4. Sınıf	

23 Kenan Demir, “İlk Yerli İktisatçı Mehmet Şerif Efendi’nin İktisadi Görüşleri”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17, (Ocak 2019), s. 561.

24 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye’de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946, s. 33.

25 Diren Çakmak, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2011, s. 139.

26 Koç, *agt.*, s. 109.

27 Bu çalışmada oluşturulan tablolar için kullanılan kaynaklar aksi belirtilmedikçe şu şekildedir: Resul Babaoğlu, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C I (Tarihçe), 1859-1949, M.M. ve S.B.O.*, Örnek Matbaası, Ankara 1954; BOA., DH. İ.UM., 51/122, s.10, h. 16 Rebiü’l-ahir 1336/25 Haziran 1918; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Fon No: 180.09.87.421.1, s.77; BCA., Fon No: 180.09.87.420.1, s.78; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.79; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.28; BCA., Fon No: 180.09.87.421.1, s.39.

1877	Devair-i maliyenin usul-i teşkiliyesiyle nizamât ve imtiyaziyat		5. Sınıf	
1891	Hukuk-ı Ticaret		6. Sınıf	2 Saat
1899	İlm-i Servet		1.Sınıf	1 Saat
1899	Fenn-i Servet		6. Sınıf	1 Saat
1899	Fenn-i Servet		7. Sınıf	1 Saat
1899	Usul-i Maliye		7. Sınıf	1 Saat
1902	Usûl-ı Maliye		1.2.3. Sınıflar	2'şer Saat
1902	İlm-i Servet		1.2.3. Sınıflar	1'er Saat
1908	Usûl-i Maliye	Muharririn-i Osmaniye'den Mehmed Sadık	1.Sınıf	2 Saat
1908	İlm-i İktisad	Selanik Mebusu Cavid	1.Sınıf	2 Saat
1908	Usûl-i Maliye	Daire İdaresi Reisi Nail	1.Sınıf	2 Saat
1908	Usûl-i Maliye	Daire İdaresi Reisi Nail	1.Sınıf	2 Saat
1908	İlm-i iktisad	Selanik Mebusu Cavid	3.Sınıf	1 saat

Mekteb-i Mülkiye'de 1897 senesinde iktisat muallimliğine atanan Mahmud Esad Efendi'nin önemli bir isim olarak anılmasını gerektirecek husus, *İktisad* başlığıyla bir eser kaleme almış olmasıdır.²⁸ Fındıkoğlu, bilinenin aksine "iktisad" teriminin Cavit Bey'den evvel Mahmud Esad Efendi tarafından kullanıldığını öne sürmektedir.²⁹ Türkiye'de iktisadın disiplinleşmesinde önemli katkıları olan Mülkiye hocalarından bir diğeri olan İbrahim Fazıl Bey (Pelin) özellikle maliye alanında yazdığı eserlerle tanınmaktadır.³⁰ 1913 yılında Mekteb-i Mülkiye'nin idari, mali ve siyasi şubelere ayrılması ders müfredatında da belirgin bir farklılaşmayı beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet'in ilanından sonra okulun öğretim kadrosuna yeni hocalar eklenmiştir. Bu isimlerden Babanzade Şükrü Bey, Mekteb-i Mülkiye'de iktisat derslerinin kurumsal bir yapıya kavuşmasında önemli hizmetler sunmuştur.³¹

28 Koç, *agt.*, s. 110.

29 Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi*, s. 34.

30 İbrahim Fazıl, *İlm-i Mali, Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye'de Cari Bil Vasıta ve Bilâ Vasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

31 BCA., Fon No: 180. 09. 87. 420. 1-11.

Tablo 2: Mekteb-i Mülkiye’de Okutulan İktisat Dersleri (1913 Yılı Değişikliğine Göre)

YIL	DERS ADI	MALİ ŞUBE
1913	İlm-i İktisat	1 Sınıf
1913	Hukuk-ı Ticaret	1 Sınıf
1913	İlm-i İktisat	2 Sınıf
1913	Hukuk-ı Ticaret	2 Sınıf
1913	İktisat	3 Sınıf Mali Şube
1913	Mesâlih-i İktisadiye Tarihi	3 Sınıf Mali Şube
1913	İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Nakit, İtibar, Borsa	3 Sınıf Mali Şube
1913	Usul-i Defter-i Umumi ve Mali	3 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı Maliye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı İktisadiye	3 Sınıf Mali Şube
1913	Bütçe	4 Sınıf Mali Şube
1913	Kavanin-i İstikraziye ve Osmanlı İstikrazatı	4 Sınıf Mali Şube
1913	Hesab-ı Mali	4 Sınıf Mali Şube
1913	Usu-i Muhasebat-ı Umumiye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Ticaret-i Maliye-i İstatistikiye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Kanun-ı Arazi ve Emval-i Gayri Menkule Kanunu	4 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı Maliye	4 Sınıf Mali Şube
1913	Tatbikat-ı İktisadiye	4 Sınıf Mali Şube

Tablo 3: Mülkiye’de İktisat Dersleri (Cumhuriyet’ten Sonra)

Yıl	Dersin Adı	Dersin Hocası	Hangi Sınıfta Okutulduğu	Ders Saati
1926-36	İlm-i iktisad	Hüseyin Tahsin Bey	1ve 2. Sınıflar	2’şer Saat
1926-36	İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye	İbrahim Fazıl Bey	3.Sınıf İdari ve Mali Şubeler	2’şer Saat
1926-36	<i>Mesalik-i İktisadiye Taribi</i>	Babanzade Şükrü Bey	3 Sınıf Mali Şube	2 Saat
1926-36	<i>Nakit, İtibar, Borsa ve Banka</i>	Münir Bey	3 Sınıf Mali Şube	4 Saat

1926-36	Usûl-i Defteri ve Mali ve Umumi	Tütün İdare-i İnhisariyesi Meclis-i idaresi azalarından Faruk Bey	3 Sınıf Mali Şube	2 Saat
1926-36	Mukayeseli Kavanin-i Maliye ve İstikrazat	İbrahim Fazıl Bey	3 Sınıf Mali Şube	
1926-36	Gümrük Kavânini	Cemil Bey	3 Sınıf Mali Şube	1 Saat

Mekteb-i Mülkiye'nin Öğretim Kadrosu Tarafından Telif Edilen İktisat Eserleri

Mekteb-i Mülkiye'nin kuruluş amacı olan Şuray-ı Devlet, Divan-ı Muhasebat ve Devâir-i Merkeziyeye memur yetiştirme mantığı her bakımdan modern ilimlerle donanmış bir kamu yöneticisini anımsatıyordu.³² Her ne kadar Mekteb-i Mülkiye'de verilen eğitim sonucunda muayyen alanlarda mütehassıslar yetiştirme hedefi güdülmeyse de Mülkiyede verilen eğitimin niteliği, bu okulu bir bakıma modern bilimlerin Osmanlı Devleti'ndeki ilk durağı seviyesine yükseltmiştir. Mülkiye'nin öğretim kadrosu tarafından verilen derslerde kullanılan notların daha sonraları okulun litoğrafya destgahında kitap olarak basılması, iktisat, hukuk ve kamu yönetimi gibi disiplinlerin ilk telif eserlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³³ Modern iktisat biliminin disiplinleşme sürecine muazzam katkılar sunan bu eserlerin genel bir tanıtımının amaçlandığı bu bölüm Mülkiye'de ders veren entelektüellerin kitaplarıyla sınırlandırılmıştır. Bilindiği üzere Tanzimat döneminin fikir ikliminde vücut bulan bilimsel yazın iktisat alanında da geniş bir literatür doğurmuş, telif ve çeviri eserlerin basımı ile geniş bir iktisadi çevre de yaratılmıştır. Mekteb-i Mülkiye'de 1862 yılından itibaren görev alan Mehmed Şerif Efendi'nin verdiği iktisat dersleri için kaleme almış olduğu *İlm-i Emval-i Milliye* adlı ders kitabı alanın ilk sayılmaktadır. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti'nde iktisat alanında yazılan ilk bilimsel eserin hangisi olduğuna ilişkin tartışmalar çerçevesinde uzun yıllar Sahak Abru'nun *İlm-i Tedbir-i Menzil* başlıklı eseri alanın ilk örneği olarak kabul edilmesine karşın Fındıkoğlu, Serandi Arşizen'in Tasarrufat-ı Mülkiye adlı eserini Abru'nun eserinden önce kaleme alındığını öne sürmüştür. Buna

32 Ali Birinci, "Türkiye'nin Modernleştirilme Sürecinde Mekteb-i Mülkiye", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s.48.

33 Bk. Zafer Toprak, "Mülkiye Mektebi ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021, s. 5-45.

mukabil, Mehmed Şerif Efendi'nin *İlm-i Emval-i Milliye* adlı eseri ise iktisat eğitiminde ilk ders notu olma özelliğini taşımaktadır.³⁴ Mehmed Şerif Efendi'nin kaleme almış olduğu eserin dış kapağında *İlm-i Emval-i Maliyeye Dair Mekteb-i Mülkiyede Tedris Olunmakta Bulunan Derslerin İcrayını Matbuasındandır* ifadesi başlık olarak kullanılmıştır. Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgahında 1279 senesinde basılan bu eserin "Mehmed Şerif Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'de tedris eylediği derslerdeki talebeye ma'lumat olmak üzere tab' edildiği" belirtilmiştir.³⁵ Beş ana bölümden oluşan eserin mukaddime kısmına besmeleyle başlayan Şerif Efendi, bütün *familyaların* terkihiyle başladığı giriş bölümünde aile ve fert ilişkisi bağlamında iktisadın tanımını yapmaya girişmektedir. Bu noktada, Şerif Efendi'nin başvurduğu kavram setlerinin iktisadın Grek dilinde çağrıştırdığı aile idaresi kavramını akla getirdiğini hatırlatmakta fayda vardır. "Tıpkı bütün familyaların sahip oldukları umur-u idarelerinde tasarrufata bulunmaları gibi hükümetlerin mensup oldukları devletlerin yed-i idarelerinde buldukları cümlelerin malumudur" cümlesiyle konuya giriş yapan Mehmed Şerif Efendi, ilm-i emvalin diğer bilimlerle ilişkisini anlattığı bölümlerden sonra iktisadın temel kavramlarını açıklamaya girişmektedir. Kitabın dördüncü kısmında *varidat sermaye beyninde olub üç... ile irad olunur* ifadesinden sonra istikrazat kavramını açıklamaya çalışmaktadır. Müellif; *istikrazat faiz ile akçe edinmek manasındadır ki vadesi hululünde onun akçeden fazla olarak bir miktar meblağın sahib-i... itası icab eder* şeklindeki tanımla borçlanma konusuna somut bir açıklama getirmiştir.³⁶

Şerif Efendi, eserinin bazı bölümlerinde iktisadi kavramları açıklamak için zaman zaman İslami jargona başvurmuştur.

Nevi' beşer iki kısımdır. Biri helal ve diğeri haram olduğundan Cenab-ı Hak cümle-i ibadetini işbu helal olmayan kısmı... mani' ve tahrim buyurmuş olmasıyla...istikrazat kavramını İslami normlar bağlamında açıklamıştır.³⁷ Bir hanenin icarında dahi vadesi hululünde hanenin aynıyle sahibine terkiyle kirası olan şu kadar kuruşun fazla olarak sahib-i haneye itası ... mebni bulunan dahi adem-i meşruiyet lazım gelmez mi diye hatıra gelirse şu vechle cevaba tasaddi olunur ki bunda ... ihtilaf ve ... mezkur haneden .. bila vasıta istifadesi maddesi

34 Koç, *agt.*, s. 148.

35 Mehmed Şerif, *İlm-i Emval-i Milliye*, Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgâhı, 1279.

36 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 103.

37 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 104.

vaki' olub halbuki istikrazın da emr olduğu akçeyi yine verdikten sonra bir miktar dahi fazla vermekte ve diğer taraftan istikraz ettiği akçe mezkur hane gibi kendisinin doğrudan doğruya eşine vermeyip onunla muhtaç olduğu sair .. istihsal etmekte olmasına mebni birinin meşruiyeti ve diğerinin gayrı meşruiyeti lazım gelmiştir.³⁸

Mekteb-i Mülkiye'de iktisat alanında telif eser vermiş olan entelektüellerden bir diğer isim de Sakızlı Ohannes Paşa'dır. Esasen, Mülkiye'de diğer hocalar gibi Ohannes'in de iktisat dışında yönetim bilimi alanında da dersler verip eser kaleme almış olması müellifin çok yönlülüğünün yanı sıra sözü edilen dönemde disiplinlerin sınırlarının henüz oluşmaya başladığı gerçeğini de işaret etmektedir. Ohannes Paşa tarafından yazılan *Mebadi-i İlm-i Servet* adlı eserinde iktisadi sistemin işleyişini ortaya koyan teorik bir model oluşturmaktan ziyade iktisadi süreçlerin yorum ve açıklamalarına yer vermiştir.³⁹ *Mebadi-i İlm-i Servet* başlıklı eserin kapağında yazar bilgisi olarak Duyun-ı Muhasebat Müdde-i Umumisi Saadetlu Ohannes Efendi bilgisi yer almaktadır. Mekteb-i Mülkiye litoğrafya matbaasında basıldığı belirtilen eser ile alakalı verilen bir diğer bilgi de bu kitabın bir mübeyyiz tarafından kâğıda geçirildiğidir. Genellikle dersin öğrencilerinden seçilen mübeyyizlerin isimlerine kitabın kapağında yer verilmiş olması da zikre değer bir konudur. 1880 yılında yayınlanan kitap toplamda dört bab ve 35 fasıldan mürekkeptir. Servetin Suret-i İstihsali başlıklı birinci bölümün ilk faslında "servet" in tanımına yer verilmiştir.

Tasarruf ve mübadele olunamayan şeylerin kaide-i ilm-i servetin daire-i tedkikatına dâhil olunmaması tabiidir cümlesiyle servetin tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Şu tafsilata nazaran faide ve kıymet servete bir ... ibarettir. Faide gelirse eşyaya ihtiyacat ve amali beşeriye...gösterir. Kıymet ise eşya-yı nafiada... mübadelede...ihya eder. İşte bu iki...cem eden şeyler servet ıtlak olunur. Erbab-ı ilimden bazıları servet manasını...tutarak maneviyat kabilinden olan şeylere de servet ıtlak etmişler ise de ekseriyetin... göre de serveti madden husule gelen nakdiye ve mübadele olunabilen şeylere hasr edilmek kaide-i ilmiyeye daha muvafıktır. Ve... mehasi ve fezail-i beşeriye terakki-i medeniyete ve servet-i maddiyenin teksirine medar-ı kavi olduğu cihetle... esbab-ı asliyesinden addolunabiliyor. Lakin bunlar

38 *İlm-i Emval-i Milliye*, s. 105.

39 Çakmak, *age.*, s. 139.

esasen ilm-i ahlak ve ilm-i hikmet gibi uluma müteallik şeylerdir.⁴⁰

Kitabın dördüncü ve beşinci fasıllarında “sa’y” ve “amel” kavramlarına yer verilerek mezkûr terimlerin somut karşılıkları için bazı açıklamalarda bulunulmuştur. İstihali servete medar olan vesaitin birincisi olarak gösterilen sa’y ve amelden sonra sermayenin önemine değinilmiştir. *Çalışmak, istihali servet maddesinin birinci şartıdır. Ancak insan yalnız kendi çalışmasıyla vaki ihtiyaca ve... tedarike nadiren muvaffak olabilir* cümlesinden sonra sa’y ve amelin vesaiti saire ile istimal edilebileceği vurgulanmıştır.⁴¹ Kitabın önemli bir kısmı sermaye ve sa’y ve amel ilişkisi üzerine bina edilmiştir. Sekizinci fasıl, “sermaye ile tasarruf kaidesi” bağlamında ele alınmıştır. “Sermaye nakitten ibaret olmayıp istihsal-i servete sarf olunacak emvalin kâffesine şamildir” cümlesiyle sermaye araçları üzerinde durulmuştur. Çakmak’a göre; Ohannes Efendi bu tanımlamayla klasik iktisadın temel ilkelerine bağlı olduğunu ortaya koymuştur.⁴² Müellif açıklamak için; “Sermaye lafzı lisan-ı adide ekseriyetle nakit ve meskûkât manasıyla kullanılır. Lakin servet nakitten ibaret olmadığı gibi, sermaye dahi nakde münhasır değildir. Hatta akçe, ekseriye, sermayenin hizmete mahsus yolundan ika edemez yani doğruca istihali servete isti’mal olunmaz. Bu yolda işe yaramak için eşya-yı saireye tebdile lüzum gelir” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.⁴³ Kitabın diğer bölümleri incelendiğinde iktisat ilmi ile alakalı temel kavramları açıklanmaya çalışılmıştır. “Vesait-i nakliye”, “Ziraate müteallik meseleler”, “Arazinin suret-i İdaresi”, “Hak-kı mülkiyet” gibi kavramlar tanımları yapılmak suretiyle bu terimlerin iktisat disiplini ile ilişkileri bakımından değerlendirilmiştir.

Hakk-ı Mülkiyet fitrat-ı beşeriyeden olup esasen muvafık-ı (muvaffak?) hikmettir. Emlak ve arazi bu hakkın suret-i mahsusası demek olup cemiyet-i beşeriyenin menafi-i umumiyesinde muvaffaktır. Mülkiyet-i şahsiye kaidesi veraset usulü ve hakk-ı mülkiyetin mütemmimi olan esbab-ı saire: Say ve amele müteallik kaide ve mesail sebkât (?) eden fasıllarda beyan olundu. Fakat istihali servet maddesince bazı şerait-i külliye dahi vardır ki onlar olmadıkça hiçbir cemiyette terfi-i (?) servet... icray-ı sanayi’ şamil (?) olmaz.⁴⁴

40 Ohannes Efendi, *Mebadi-i İlm-i Servet*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1880, s. 5.

41 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 10.

42 Çakmak, *age.*, s. 140.

43 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 43.

44 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 93.

Mebadi-i İlm-i Servet adlı kitabın 16. ve 17. fasıllarında “bedel” ve “kıymet” terimlerine yer verilmiştir. “bedel” kavramı tanımlanırken “mübadele kaidesinin ehemmiyeti” başlıklı bir açıklama bölümü yer almıştır; *hasılat, bir bedelle mübadele olunur ve yekdiğerleri mübaddel olunan eşyanın kıymetlere müsavi olmak tabidir. Malumunuz odur ki serve, ... çalışmakla yahud mübadele tarikiyle istimsal olunur.* “kıymet” teriminin açıklandığı bölümde ise, *İlm-i servetçe kıymet, ancak mübadele ile tayin edilen kıymete, ve fiyatı ayrı olup bir ... eşyayı saireyi isti'male selahiyeti demektir. Eşyanın kıymeti evvela faidesinden saniyen ... mübadele olmasından salisen istihsalinde tesadüf olunan müşkülattan ve derece-i nadiratından neşet eder* cümleleriyle bir tanımlama girişimine yer verilmiştir.⁴⁵ Konuyu daha da somutlaştırmak için şu açıklamalar yapılmıştır:

Bu halde bir şeyin kıymeti denilir ise, daima onun başka bir şeye yahud başka şeylere olan değeri anlaşılmalıdır. Bir mahsul, başka bir mahsulün az bir miktarıyla ve bir diğerinin miktarı kilosuyla(?) mübadele olunur. Misal bir kat elbiseye mükabil haylice buğday ve pek az... alınabiliyor. ... bir şeyin bazen eşyayı saireye kıyasen tezayüd ve bazısına nazaran tedenni eder. Eğer bu sene az buğday ... eder ise bir kat elbiseye karşı geçen seneden ... etmek veriyor. Ve eğer ki demirden alınan rüsum tahfif olunur, yahud demir muamelatı yeni bir suret-i amaliye icad olunmasından dolayı daha ... çıkacak olur ise yine o elbise geçen seneden ziyade demir muamelatıyla mübadele kalınır. Bu takdirde elbisenin kıymeti arttı mı? eksildi mi? Bunu tayin etmek mümkün değildir. Şu kadar denilebilir ki, elbisenin kıymeti demire nispetle tezayüd etmeye nispetle tedenni etti. Lakin bir hal ... alınabilir ki o da elbisenin kıymetçe zuhur eden tebeddül hakikati üzere malum olabilir.⁴⁶

Kitabın ilerleyen bölümlerinde “fiyat”, “meskûkât” ve “mikyas” başlıkları altında altın ve gümüş madenlerinin iktisadi alanda taşıdıkları değer karşılaştırmalarla ele alınmıştır. Kitabın dikkat çeken bir diğer yönü de “İtibar-ı Milli” başlığıyla verilen kısımdır. *İtibar-ı milli yahud sadece itibar ilm-i servet istılabinca emniyete müstenid olan muamelatın cümlesine ıtlak olunur* şeklinde açıklanan *itibar-ı milli*, devletlerin kambiyo rejimleri ile açıklanmıştır:

⁴⁵ *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 106.

⁴⁶ *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 112.

Evrak-ı itibariye yahut ticariyenin bir nevi' de kambiolar yahud poliçeler olduğu... beyan olundu ki mahal ve memalik-i muhtelif beynindeki muamelatta meskukat... kaim olduğundan bunların ehemmiyet-i mahsusası vardır. Vakıa, meskûkât efrad-ı ahali beyninde mübadelata vasıta olduğu gibi... uzak yerler arasında dahi vasıta-i mübadeledir. Lakin meskûkât, bir mahalden diğerine nakli masrafı değerinden hali olamaz. İşte bu masraf ve muhataradan kurtulmak için kambiyal icad olunmuştur ki mahall-i mübaide ve hususiyle memalik-i muhtelif beyninde muamelat-ı nakdiye bu vasıta ile tesviye olunur.⁴⁷

Mekteb-i Mülkiye'de hukuk eğitiminin gelişimine paralel bir şekilde gelişim gösteren derslerden biri de "Hukuk-ı Ticaret" adlı dersti. Modern hukuk ve modern iktisat bilimlerinin bir kombinasyonu olarak bakılabilecek bu dersin Mülkiye'de okutulmaya başlanması her ne kadar II. Abdülhamid dönemine tesadüf ettiyse de okulun 1913'te geçirdiği dönüşüm ile beraber bu derse ağırlık verildiği görülmektedir. Elimizdeki en eski tarihli hukuk-ı ticaret kitabı mübeyyizi Mustafa Fevzi olan 1891 yılına ait kitaptır. Sınırlı sayıda basıldığı belirtilen kitabın yazarı ile ilgili ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki bu eser, derste okutulan ders notlarından ibarettir. Kitabın giriş kısmında ticaret hukukunun tanımlanması amacıyla şu bilgilere yer verilmiştir:

Bir devlette tebaanın hukuk-u esasiyesi ve evsaf ve hukuk-u şahsiyesi ahkâm-ı umumiye ile ta'yin edip buna ahkâm-ı esasiye dahi tesmiye olunur. Ahkâm-ı umumiye haricinde bazı hukuk-ı istisna için dahi ahkâm-ı umumiye vaz' olunması kaidedendir. Bize de ahkâm-ı umumiye ve esasiye şeriat-ı İslamiyedir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye bizim hukuk-ı umumiye ve esasiyemizi teşkil eder. Her devletin de olduğu gibi Devlet-i Aliye-i Osmaniye'de dahi malumat-ı ticariyenin tevellüd eylediği ihtiyacat-ı hususiyeden dolayı malumat-ı mezkûreye münhasır olmak üzere bir kanun tertib edilmiştir ki buna kanun-u ticaret ıtlak olunur. Demek oluyor ki kanun-ı ticaret ahkâm-ı umumiyeden müstesna hususi bir kanundur. Fakat Şurası nazar-ı dikkatten dur edilmemelidir ki bu gibi ahkâm-ı hususiyenin... esasen ahkâm-ı umumiyeye merbutiyeti şartı akdemdir. Bizdeki kanun-ı ticaret Fransızlardan alınıp... Fransa ticaret kanunudur. Ancak 50 sene

47 *Mebadi-i İlm-i Servet*, s. 86.

mukaddema Fransa kanunu ticarisi Türkçeye nakl etmekle memur olan zevat şeriata müstenid ahkâm-ı umumiyeimizden külliye... olmaları hasebiyle ticaret kanunnamesinin ahkam-ı umumiyeeye olan nokta-i nazara iştirak ve merbutiyeti muhafaza etmemişlerdir.⁴⁸

Kitabın ilerleyen kısımlarında malumat-ı ticariyenin üç esas üzerine bina edildiğine yer verilmiştir: sür'at, emniyet ve itibar üçlemesiyle açıklanan ticarete seri muamelenin şart olduğuna değinilmiştir. Bir tüccar sabahtan akşama kadar mağazasında yalnız bir kısım eşya satacak olursa hâsil olacak... mesarife tekabül edemeyecek derecede mahdud kalacağından bir süre zarfında laakal 20-30 eşya satmalıdır ki bu sayede maişet-i... temin edebilsin.⁴⁹ Defter-i Ticariye ve Şirket-i Ticariye kısımlarında sigorta usullerine yer verildikten sonra "siğorta usulünün siğorta kumpanyalarının itina ettiği bir cihet vardır ki o da taht-ı temine alacakları emlak ve eşyanın fiyatını kıymet-i hakikiden mümkün mertebe dun olarak nakdiyeyi te'min etmeke sai' etmeleridir" açıklaması yapılmıştır.⁵⁰ Ticaret kanununa göre üç tür şirket olduğuna yer verilen eserde kolektif şirketler, komandit şirketler ve anonim şirketlerin tanımları yapılmış, "Şirket-i Ticariyenin Suret-i Feshi" başlığı altında ilgili mevzuat bilgisine yer verilmiştir.⁵¹

Elimizde bulunan bir diğer eser ise Evkaf-ı Hümayun Hukuk Müşaviri, Medreset-ül Kuzat ve Hukuk-ı Ticaret Muallimi Seniyüddin Bey tarafından kaleme alınıp Mekteb-i Mülkiyenin ikinci sınıfında okutulan *Hukuk-ı Ticaret* başlıklı kitaptır. Basım yeri olarak *Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı* bilgisi verilen eser 1332/1914 senesinde basılmıştır.⁵² Eserin giriş kısmına besmele ile başlayan müellif, aşağıda alıntılanan açıklamasıyla ticaret hukukunu tarif etmeye çalışmıştır:

Birçok nokta-i nazara göre kabil-i taksim olan ilm-i hukuk tatbikat-ı hariciye itibariyle icra-yı sanayiden neş'et edecek münasebete göre de kabil-i taksimdir. Mesela ziraata ve zürra'a müteallik kâffe-i kavaid-i hukukiye ve mesail-i kanuniyeyi (Hukuk-i Ziraiye) ünvanı altında bir

48 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, Beşinci Sene Talebesine Mahsustur, 1308/1891, s. 2-3.

49 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 5.

50 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 60.

51 *Hukuk-ı Ticaret*, Mübeyyizi Mustafa Fevzi, s. 121.

52 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı, 1332/1914.

araya cem' etmek kabil olduğu gibi ticaret ve tüccara müteallik olan kavaidi dahi bir yere toplayarak umumuna birden “Hukuk-i Ticaret” ünvanı vermek kabildir. Şu hale nazaran hukuk-i ticaretin... bahriye muhakemeleri ile ticaret muahedelerine müteallik olan kısma “Harici Hukuk-i Umumiye-i Ticaret “ mevad-ı ticaretteki ihtilaf kavanininden münbaid(?) ihtilafatın haline müteallik kısmına Harici Hukuk-i Ticaret-i Hususiyeye-i Ticaret ve muamelat-i ticariyede sahtekarlık... hile ve taksirli iflas gibi mücazat kanuniyeye taalluk eden aksam ile kavanin-i esasiyenin ticaret ve... hakkında irae ettiği teminata ticaret odalarının vezaifine ve alamet-i farikalarıyla... .. ve icray-ı ticaret hasebiyle gerek efraddan ve gerek ticaretten alınacak resm ve vergilere müteallik aksamına Dahili Hukuk-i Umumiye-i Ticaret denilmek lazım geldiği gibi beynelefrad icray-ı ticaretten... muamelata müteallik kısma da dahili hukuk-i hususiyeye-i ticaret denilebilir ki müzakeresiyle... ettiğimiz ders bu kısımdan ibaret olacaktır.⁵³

Kitabın ilerleyen bölümlerinde yer verilen Muamelat-ı Ticariye ve Tüccar, Ahkâm-ı Kanuniyeye Nazaran Muamelat-ı Ticariye, Defter-i Ticariyede Aranılan Şerait, Defter-i Ticariyenin Deavide Te'siri, Defter-i Ticariyenin İbraz ve Teslimi gibi başlıklar altında ticaretin bir yönüne ışık tutulmaya çalışılmıştır. Daha sonra Kolektif şirketler, anonim şirketler ve hususi şirketlere dair bazı esaslar işlenmiştir.⁵⁴ Meşrutiyet döneminde hukuk-ı ticaret üzerine yazılmış çok sayıda eserin varlığı bu alandaki verimliliği göstermektedir. Ali Şehbaz tarafından yazılan Hukuk-ı Ticaret⁵⁵ ve Darulfünun Hukuk Şubesinde okutulan Mehmed Celaleddin'e ait olan Hukuk-ı Ticaret Dersleri adlı eserler sözü edilen dönemde bu alanla ilgili geniş literatürü işaret eder.⁵⁶

Mekteb-i Mülkiye'de okutulan ilk iktisat derslerinden bir diğeri olan Usûl-i Maliye derslerinde okutulmak üzere Mikael Portakal Paşa tarafından kaleme alınmış olan *Usûl-i Maliye* serlevhalı eserin kapak kısmında bu kitabın dördüncü sınıf talebelerine mahsus olduğu bilgisi yer almıştır. Kitabın mukaddimesinde yer verilen uzun bir giriş yazısı maliye usulü açıklanmaya çalışılmıştır.

53 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, s. 2-3.

54 Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, s. 74-75.

55 Ali Şehbaz Efendi, *Hukuk-ı Ticaret*, 1310.

56 Mehmed Celaleddin, *Hukuk-ı Ticaret Dersleri*, Dersâdet Sabah Matbaası, 1329.

Her devlet ve cemaatde birtakım icraat ve amelîyat vardır ki ol devlet ve cemaati tertib eden aza ve efradın inzıam say ve gayreti ve kimesnenin bir mikdarının terk ve itasıyla hâsıl olunur. İş bu mikdariyeyi tamamıyla kesb etmek için dünyanın hali bir mahalinde bin haneden mürekkep bir cemaat farz edelim: bu cemaatinde zuhur edecek munazaatı dört rükün ve fasıl vaki olan kararı tenfiz için cümlelerin emniyet ve riayet eylediği bir zatın hâkim olması ve cemaatin dâhilen muhafaza-i asayışı ve tasal-üt ecanibten seyaneği için ol hâkimin bazı zabıtları bulunması ve en yakın olan nehirden su getirmek ve orman veya taş ocaklarından edavat-ı lazımeyle celb etmek için mecra ve yollar inşası ve tamiri ve etfalın talim ve terbiyesi için birkaç kişinin bu işe nesb etmesi elzem olduğu gibi hâkim ile zabitanın ve muallimlerin ve gerek cedavil ve tarikin inşasında istimal olunan amelenin esbab-ı tayışı sair efrad tarafından temin olunması dahi zaruridir. Bu ise... suretiyle hasıl oluyor.⁵⁷

Portakal Mikael Paşa'nın kitabının çeşitli bölümleri; "Emlâk-ı Amire-i Mahsusanın Aksam-ı Muhtelifesi, Devletlerin Temellükat-ı Sanaiye ve Milliyesi", şeklinde sıralanırken kitabın dikkat çeken bölümleri ise vergilerin ele alındığı sayfalardır. "Tekâlif: Mukaddemat-ı Umumiye, Hükümet Tarafından İcra Olunan Her Bir Hizmet İçin Başka Başka Tekâlif Tarh ve Tahsis Olunur, Tekâlif-i Vahid ve Tekâlif-i Muhtelif ve Doğrudan Doğruya ve Bilvasıta Tekâlif" gibi başlıklar altında vergi kavramı çeşitli yönleriyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.⁵⁸ Maliye alanında elimizde bulunan diğer eserlere bakıldığında İbrahim Fazıl (Pelin) tarafından yazılan ve 1338/1920 yılına ait iki eser öne çıkmaktadır. *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye* başlıklı ilk eserin kapağında Mekteb-i Mülkiyenin Birinci sınıfında Takrir Olunmuştur bilgisi yer almıştır.⁵⁹ Mübeyyizi Turan Efendi olan bu eser Mekteb-i Mülkiye Matbaası'nda Tab' Olunmuştur. İbrahim Fazıl Bey Usûl-i Maliye derslerinde okutulmak üzere iki farklı kitap kaleme almıştır. İlkinde maliyeye ilişkin kanunları ele alan İbrahim Fazıl, ikinci eserinde ise vergileri incelemiştir.⁶⁰ Portakal Mikael Paşa'nın ders notları ile karşılaştırıldığında

57 Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, Dördüncü Sınıf Talebelerine Mahsustur, 1301, s. 1-2.

58 Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, 1301, s. 85.

59 Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye*, Mekteb-i Mülkiye Birinci Sınıfında Takrir Olunmuştur, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1338.

60 Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali: Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye'de Cari Bila Vasıta ve Bilvasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

İbrahim Fazıl Bey'in eserlerinin daha komplike bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kaldı ki İbrahim Fazıl Bey'in oldukça velut bir entelektüel olarak son dönem Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet dönemlerinin öne çıkan şahsiyetlerinden biri olduğu bilinmektedir. Aynı müellifin konuyla alakalı bir diğer eseri ise İlm-i Mali: Bütçe başlığını taşımaktadır ki bu eser kendisinden önce kaleme alınan eserler ile bir üçlemeyi oluşturmakta ve Mülkiyenin üçüncü sınıflarında okutulmaktadır.⁶¹

İbrahim Fazıl Bey'in Mülkiyedeki hocalığı süresince kaleme aldığı çok sayıda eser ile özellikle modern iktisadın yükseköğretim düzeyinde öğretilmesinde büyük katkıları olmuştur. İbrahim Fazıl Bey'in İlm-i Mali eserlerinin dışında *İstikrazat-ı Amme* başlıklı eseri Mekteb-i Mülkiyenin üçüncü sınıfında okutulmak üzere kaleme alınmıştır. Mübeyyizi Celaledin Said olan eser, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında 1341 senesinde basılmıştır. Fransızca karşılığı olan "Emprunt s Publics" alt başlığıyla istikrazat-ı ammenin tanımını yapan İbrahim Fazıl, "İstikrazatın Tarifi ve Mahiyet-i Umumiyesi" alt başlığıyla konuya giriş yapmıştır. "İstikrazat, varidat-ı devletin üçüncüsünü teşkil eder. Devletler de fertler gibi hal-i tabiiye varidatlarıyla temin-i idare ederler. Ve bu varidat malumunuz olduğu vechle başlıca vergiden ibarettir. Lakin bazı kere devletler eşhas gibi, hatta eşhas kadar idareli olmadıklarından, onlardan çok fazla kendi varidat-ı tabiiyeleriyle kendilerini idare edemez bir hale gelirler" şeklindeki açıklamayla fonksiyonalist bir yaklaşımla iktisadi bir meseleyi açıkladığı görülmektedir.⁶²

Osmanlı Devleti'nde iktisat biliminin disiplinleşme serüveni ile Mekteb-i Mülkiye'de iktisat eğitiminin tekâmülü arasında tam bir paralellikten söz etmek mümkündür. Daha önce de değinildiği gibi, bu alanın *ilm-i iktisat* adıyla anılmaya başlaması II. Meşrutiyet dönemine tekabül etmiştir. Buna mukabil Mülkiye'de bu disiplinin öğretilmesi maksadıyla kaleme alınan eserler de bu başlıkla telif edilmiştir. Meşrutiyet döneminin önemli maliye bürokratlarından Cavid Bey tarafından kaleme alınan *Malûmât-ı İktisadiye*⁶³ başlıklı eser alanın ilk örneklerindedir. Mekteb-i Mülkiye'de okutulmak üzere kaleme alınan ilm-i iktisat eserlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla

61 İbrahim Fazıl Bey, *İlm-i Mali: Bütçe*, Üçüncü Kitap, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında Tab' Olunmuştur, 1339.

62 İbrahim Fazıl Bey, *İstikrazat, Mekteb-i Mülkiye Üçüncü Sınıfında Takrir Olunmuştur*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1341, s. 5.

63 Mehmed Cavid (Selanik Mebusu), *Malûmât-ı İktisadiye*, Mekatib-i İdadiyenin En Son Programlarına Muvaffak Olarak Tertib Edilmiştir, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329.

ilk eser 1901 yılında Mehmed Cavid Bey tarafından yayınlanan dört ciltlik *İlm-i İktisad* başlıklı kitaptır.⁶⁴ Bu tarihlerde İbrahim Fazıl Bey'in 1914 yılında kaleme aldığı *İlm-i İktisad Dersleri* adlı ders notlarından derlediği kitap ise alanın ilk örneklerinden olmasına karşın Darülfünun öğrencilerine yönelik hazırlanmış olmasından dolayı bu eser çalışmamız kapsamına alınmamıştır. Aynı tarihlerde Hüseyin Hüsnü (Saka) Bey tarafından telif edilen kitap ise Mülkiye öğrencilerine yönelik kaleme alınmıştır. "İaşe Nezareti Heyet-i Teftişiyeye Müdürü Hüseyin Hüsnü" ünvanıyla yayınlanan eserin kapağında "Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Birinci Sınıfına Mahsustur" bilgisi yer almaktadır. Mübeyyizi İsmail Hakkı Efendi olan bu kitap Mekteb-i Mülkiye Külliyyatında altı numarayla kataloglanmıştır. Eserin giriş bölümü; "İlm-i İktisadın Ulum-ı Saire Arasında Mevkii Ta'rif ve Mevzuu" başlığı altında iktisat biliminin sınırları mahiyeti açıklanmıştır.⁶⁵ Hasan Hüsnü Bey tarafından ertesi sene yayınlanan başka bir eser ise *İlm-i İktisad Notları* başlığıyla yayınlanmıştır. Bu eserin kapağında yer alan "ikinci kitap" ifadesinden anlaşılmaktadır ki söz konusu eser ikinci cilt olarak düşünülmüş ve kaleme alınmıştır. "İlm-i İktisad Muallimi Hasan Hüsnü Beyefendi'nin Mekteb-i Mülkiye İkinci Sınıfında Takrir Ettiği Derslerden Müteşekkildir" açıklamasına yer verilmiştir.⁶⁶

Cumhuriyet'in ilanından sonra 1936 yılında Ankara'ya taşınacağı tarihe kadar İstanbul'daki öğretim faaliyetlerine devam eden Mekteb-i Mülkiye'de iktisad dersleri aynı hız ve tempoda devam ettirilmiştir. Bu tarihlerde iktisad biliminde görülen yeni gelişmelere paralel olarak Mülkiye'de iktisad derslerinde de belirgin bir uzmanlaşma ve farklılaşma gözlenmiştir. 1926 yılından itibaren programa eklenen yeni derslerle okulun mali şubesinde verilen iktisat dersleri maliye bürokrasisinde görev yapacak mütehasıslar yetiştirilmesi için gerekli alt yapıyı sağlamıştır. Bu dönemde okulun öne çıkan hocalarından biri olan Babanzade Şükrü'nün kaleme aldığı ve 1927 yılına ait *Mesalik-i İktisadiye Tarihi* adlı eser, günümüz Türkçesiyle iktisadi meslekler tarihine tekabül etmektedir.⁶⁷ Kitabın giriş bölümünde Babanzade Şükrü şu cümlelerle dersin tanıtımını yapmıştır:

64 Bk. İbrahim Fazıl Pelin, *Osmanlı'nın Son İktisat Kitaplarından İlm-i İktisad Dersleri*, haz. Kenan Göçer-Cem Çetin, Okur Akademi, İstanbul 2017, s. 12.

65 Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334.

66 Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad Notları*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, 1335.

67 Babanzade Şükrü, *Mesalik-i İktisadiye Tarihi*, Mübeyyizi Mali Şubeden Emirağaoglu Ferid Nazmi, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1927.

Gerek istimal-i servetin, gerek inkısam-ı servetin muhtelif tarzlarda telakki olunmasından iktisadda muhtelif meslekler vardır.

Bu sene beraber hazırlayacağımız iktisadi meslekler tarihini 18. asrın nihayetine doğru inkişaf etmekle başlayan mesleklerle başlatacağız. Filhakika ilm-i iktisadın esasları, menbaları pek kadim zamanlara kadar uzanmaktadır. Fakat ilmi bir tarzda ve mekteb halinde iktisadi esasların, sistemlerin ve mesleklerin tevzi etmesi on dokuzuncu asır zarfındadır. Hatta ferd temsilin ve iştirakçilik formilleriyle tevsim edilen iki esaslı mekteb ile bu asır zarfında tebellür etmiştir. Mamafih tedrisiye nihayetinde ve... olursa uzma-i kadimede ki iktisadiyatından ve bununla meşgul olan ulemadan ve bunlara müteferri yazılan eserlerden ve eski umerâ arasında... edilen iktisadi cereyan ve fikirlerinden de bahs edeceğiz.

Cumhuriyet dönemine girildiğinde Mülkiye’de yeni okutulmaya başlayan derslerden biri olan “İktisad-ı İçtimai” adlı ders, Toprak’ın ifadesiyle günümüzde sosyal politika olarak adlandırılmaktadır.⁶⁸ Hemen belirtmek gerekir ki Mülkiye’nin velut hocalarından Babanzade Şükrü’nün kaleme aldığı *İktisad-ı İçtimai* başlıklı eser bu derste okutulmuştur.⁶⁹

Sonuç

Mekteb-i Mülkiye, Tanzimat döneminin idari reform pratiğinde ihtiyaç duyulan yönetici kadroların yetiştirilmesi maksadıyla kurulan ilk modern mekteplerden biri olarak eğitim tarihinin mümtaz kurumlarından biridir. Mekteb-i Mülkiyenin XIX. yüzyılın Osmanlı idare kademelerinde öne çıkan önemli şahsiyetlerin yetiştiği bir kurum olmasının yanı sıra en başta gelen özelliği kanaatimizce modern bilimlerin gelişip serptiği bir kurum olmasıdır. Osmanlı Devleti’nde modern kamu yönetiminin, hukuk bilgisinin, siyasi tarih ve istatistik gibi disiplinlere ek olarak modern iktisadın da Osmanlı entelektüel dünyasıyla tanışması Mekteb-i Mülkiye sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devleti’nde modern iktisat tasavvurunun yerleşmeye başlamasından sonra Mülkiye’de okutulan “İlm-i Servet” ya da “istihsali servet ve yesar-ı mülk” dersleri iktisad biliminin ilk adlandırılma sürecinde yaşanan kafa karışıklığının bir göstergesidir. Aynı şekilde Osmanlı iktisat tasavvurunda görülen bütün gelişmeler eş zamanlı olarak o şu ya da bu şekilde Mekteb-i Mülkiye’nin ders ortamında yansımalarını bulmuştur.

68 Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

69 Babanzade Şükrü, *İktisad-ı İçtimai*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1926-1927.

Çalışmamız kapsamında incelediğimiz ders programlarında iktisat derslerinin dönem dönem geçirdiği isim değişikliklerine paralel bir şekilde kaleme alınan ders kitaplarında da farklılaşmalar görölmüştür. Özellikle II. Abdülhamid döneminde büyük bir değişimin yaşandığı Mülkiye Mektebi'nde iktisat derslerinin programdaki ağırlığı da artmıştır. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Osmanlı Devleti'nde iktisat disiplini bugünkü ismine kavuşmuş, buna paralel olarak Mülkiye'deki dersler de "İlm-i İktisad" adıyla programda yer bulmaya başlamıştır. 1913 senesinde Mekteb-i Mülkiye'nin idari, siyasi ve mali şubeler şeklinde üç bölüme ayrılmasıyla iktisat derslerinin mali şubede toplulaşması iki açıdan önemliydi. Öncelikle iktisat derslerinin bütünlüklü bir program kapsamında verilecek olması bir düzen getirmiştir beraberinde. Buna ek olarak Mülkiye Mülkiye'nin bundan sonra maliye bürokrasisine iktisat uzmanları yetiştirebilecek bir kurum haline gelmesi de okulun tarihi açısından oldukça önemli bir ayrıntıydı.

Mekteb-i Mülkiye'nin Cumhuriyet Türkiye'sine bıraktığı ve birçok başlıkta sıralanabilecek değerlerin belki de en kritik öneme sahip olanı bu okul bünyesinde kaleme alınmış olan ihtisas eserleriydi. 1923'e gelindiğinde mülkiyede yetişmiş olan maliye uzmanlarının Cumhuriyet Türkiye'sinde yapmış oldukları hizmetlerin yanı sıra, mülkiye bünyesinde öğretim faaliyetlerinde bulunan entelektüellerin kaleme almış oldukları iktisat eserleri bu alanda hatırı sayılır bir külliyat oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Babanzade Şükrü, *İktisad-ı İçtimai*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası 1926-1927.
- Babanzade Şükrü, *Mesalik-i İktisadiye Tarihi*, Mübeyyizi Mali Şubeden Emirağaoğlu Ferid Nazmi, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1927.
- Babaoğlu, Resul, *Mekteb-i Mülkiye 1859-1960, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilimsel ve Kültürel Modernleşmenin Kurumsallaşması*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- Berkes, Niyazi, "Türkiye'de Ekonomik Düşünün Evrimi", *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, Adam Yayınları, İstanbul 1932.
- Birinci, Ali, "Türkiye'nin Modernleştirilme Sürecinde Mekteb-i Mülkiye", *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 2021.
- Bozkurt, Ahmet Deniz, *Osmanlıdan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişimi: Liberal ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi*, Gazi Kitabevi, Ankara 2020.
- Ceride-i Havadis*, No. 923, 12 R 1275 (15 Şubat 1859).
- Çakmak, Diren, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Evrimi: Societas ve Universitas Gerilimi*, Libra Kitap, İstanbul 2011.
- Demir, Kenan, "İlk Yerli İktisatçı Mehmet Şerif Efendi'nin İktisadi Görüşleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 17 Ocak 2019.
- Demir, Kenan, "Modern İktisadın Öğretilmesinde Gazetelerin Rolü ve Gazetelerdeki İktisat Kitabı Tefrikaları (1860-1870 Dönemi)", *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (AKİL)*, S. 30 Aralık 2018.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi, İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla*, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- Ermiş, Fatih, *Osmanlı İktisadi Düşünce Tarihi*, çev. Mustafa Tek-Ayşen Edirneligil, Albaraka Yayınları, İstanbul 2020.
- Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali ve Kavanin-i Maliye*, Mekteb-i Mülkiye Birinci Sınıfında Takrir Olunmuştur, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1338.
- Fazıl Beyefendi, *İlm-i Mali: Her Verginin Kavâid-i Husûsiyesi ile Türkiye'de Cari Bila Vasıta ve Bilvasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Bizde Avrupavari İktisatçılığın Başlangıcı”, *İş Mecmuası*, S. 1 1935.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, 10-14 Kasım 1948, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1952.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “İktisadi Tefekkür Tarihimize Ait Yeni Bir Vesika”, *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1952.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, *Türkiye’de İktisat ve Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1946.

Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad Notları*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Matbaası, 1335.

Hasan Hüsnü, *İlm-i İktisad*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1334.

İbrahim Fazıl Bey, *İlm-i Mali: Bütçe*, Üçüncü Kitap, Mekteb-i Mülkiye Matbaasında Tab’ Olunmuştur, 1339.

İbrahim Fazıl Bey, *İstikrazat*, *Mekteb-i Mülkiye Üçüncü Sınıfında Takrir Olunmuştur*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1341.

İbrahim Fazıl Pelin, *Osmanlı’nın Son İktisat Kitaplarından İlm-i İktisad Dersleri*, haz. Kenan Göçer-Cem Çetin, Okur Akademi, İstanbul 2017.

İbrahim Fazıl, *İlm-i Mali, Her Verginin Kavâid-i Hususiyesi ile Türkiye’de Cari Bil Vasıta ve Bilâ Vasıta Vergiler*, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1340.

İnalcık, Halil, *Türklük, Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Karaoğlu, Ömer, *Osmanlı İktisat Tasavvuru ve Modernleşme, 19. Yüzyıldan Portreler –Olaylar-Belgeler*, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.

Koç, İsmet Seyfeddin, *Osmanlı Devleti’nde İktisat Eğitiminin Gelişimi (1859-1923)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2013.

Mehmed Cavid (Selanik Mebusu), *Malûmât-ı İktisadiye*, Mekatib-i İdadiyenin En Son Programlarına Muvaffak Olarak Tertib Edilmiştir, Dersaadet Kanaat Matbaası, 1329.

Mehmed Celaleddin, *Hukuk-ı Ticaret Dersleri*, Dersaâdet Sabah Matbaası, 1329.

Mehmed Şerif, *İlm-i Emval-i Milliye*, Tabakhane-i Amire Litoğrafya Destgâhı, 1279.

Mübeyyizi Mustafa Fevzi, *Hukuk-ı Ticaret*, Beşinci Sene Talebesine Mahsustur, 1308/1891.

Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler C I (Tarihçe), 1859-1949, M.M. ve S.B.O.*, Örnek Matbaası, Ankara 1954.

Ohannes Efendi, *Mebadi-i İlm-i Servet*, Mekteb-i Mülkiye Litoğrafya Destgâhı, 1880.

Önsoy, Rıfat, “Tanzimat Döneminde İktisadi Düşüncenin Teşekkülü”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler*, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Portakal Mikael Paşa, *Usûl-i Maliye*, Dördüncü Sınıf Talebelerine Mahsustur, 1301.

Sayar, Ahmet Güner, “İlk İktisat Muallimi Serendi Arşizen”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No. 29, (Ekim 2003).

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik dönemden II. Abdülhamid'e)*, Der Yayınları, İstanbul 1986.

Seniyüddin Bey, *Hukuk-ı Ticaret*, Matbaa-i Ahmed Kemal-Sultan Beyazıt'ta Çadircılar Kapısı, 1332/1914.

Toprak, Zafer, “Mülkiye Mektebi ve Türkiye’de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi” içinde, *Türkiye’nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*, haz. Orhan Çelik vd., Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2021.

Toprak, Zafer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Tuna Orhan, “Türkiye’de İlk Tercüme İktisat Kitabı”, *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul 1981.

BCA., Fon No: 180.09.87.420.1, s.78

BCA., Fon No: 180.09.87.420.1_11.

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.28

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.39.

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.77;

BCA., Fon No: 180. 09. 87. 421. 1, s.79

BOA., DH. İ.UM., 51/122, s.10, h. 16 Rebiü'l-ahir 1336/25 Haziran 1918

BOA., İ.MMS., 12/519, h. 25 Ramazan 1274/9 Mayıs 1858

BOA., İ.MVL., 411/17887, h. 4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858.

BOA., Y.PRK. MF., 4/54, h. 26 Safer 1320/4 Haziran 1902.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA.)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA.)